

การศึกษาวิเคราะห์โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์¹

นายปรัชญา ปานเกตุ²

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ จากการวิจัยพบว่า โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสเป็นวรรณคดี คำโคลงที่มีการใช้ภาษาประณีตไพเราะ มีโวหารและความเปรียบเทียบทำให้เกิดจินตภาพ มีการลำดับความต่อเนื่องกันเป็นอย่างดี กวีได้บันทึกเหตุการณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสามารถสอบทานกับหลักฐานอื่นได้ บางตอนไม่ปรากฏในเอกสารอื่น ทำให้เป็นข้อมูลด้านประวัติศาสตร์อีกทางหนึ่ง ในส่วนของการพรรณนาเรื่องพระราชพิธีในรอบปีนั้นบางตอนกวีแทรกเรื่องประเพณีพิธีกรรมของราษฎรไว้ด้วย โคลงเรื่องนี้ทำให้เห็นการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมสมัยอยุธยาและการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของการรับวัฒนธรรมตะวันตก ส่งผลถึงการจัดพระราชพิธีและพิธีกรรมในสมัยต่อมาจนถึงปัจจุบัน โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสจึงมีคุณค่าหลายด้านคือคุณค่าทางวรรณศิลป์ คุณค่าทางประวัติศาสตร์ และคุณค่าทางขนบประเพณีพิธีกรรม

Abstract

The *Klong Phra Rajapitti Tawatasamas (The Royal Ceremonies of the Twelve Months)* by Krom Phraya Bamrabparapak is a literary work in verse. The language is refined and rich in poetic diction and figures that inspire the imagination, and the presentation is well organized. The poem is an account of events taking place in the reigns of King Rama IV and King Rama V, some of which are recorded in other sources and some nowhere else, making the work of historical interest. In describing the ceremonies of the twelve months of the court, the poet inserts information on folk customs. The work reveals the court's attempt to

¹ เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท สาขาวรรณคดีไทย ผศ.ดร. เสาวณิต วิงวอน เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

² ปรัชญา ปานเกตุ นิสิตปริญญาโท สาขาวรรณคดีไทย ภาควิชาวรรณคดี มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

revive the art and culture of the Ayutthaya Period along with alterations of traditional customs during that transitional period when Thailand came under the influence of Western culture, changes which have affected the performance of royal ceremonies up to present. *The Klong Phra Rajapiti Tawatasamas* is, therefore, valuable not only as a piece of literature, but also as a historical record and as source for investigation of traditional ceremonies.

บทนำ

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ เป็นวรรณคดีสำคัญที่บันทึกการพระราชพิธี ตลอดจนวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีของราษฎรทั่วไปในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ วรรณคดีเรื่องนี้แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทโคลงสี่สุภาพ ซึ่งมีลีลาสง่างาม เหมาะสมกับเนื้อหาซึ่งเป็นเรื่องพิธีกรรม

การพระราชพิธีในโคลงเรื่องนี้สืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยา ทำให้เห็นการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมสมัยอยุธยาและการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมตามสภาพสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของการรับวัฒนธรรมตะวันตก โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสเป็นเรื่องที่ควรแก่การศึกษาทั้งด้านวรรณคดี ประวัติศาสตร์และสังคม แต่ไม่เป็นที่รู้จักกันแพร่หลาย จึงสมควรที่จะมีการศึกษาวิจัยเรื่องนี้อย่างละเอียด

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสได้รับอิทธิพลจากเรื่องทวาทศมาสในสมัยอยุธยา ทั้งชื่อเรื่องและความคิดในเรื่องการพรรณนาพิธีกรรมตลอด 12 เดือน แต่เรื่องทวาทศมาสแต่งเป็นทำนองนิราศ กล่าวถึงความทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะต้องห่างนางผู้เป็นที่รัก กวีได้พรรณนาแสดงความโศกเศร้าอาลัยไปตามลำดับเวลา เริ่มตั้งแต่เดือนห้า ซึ่งเป็นเดือนแรกของปีไปจนถึงเดือนสี่ เกี่ยวโยงไปถึงประเพณีต่างๆ ในแต่ละเดือนจนครบทั้ง 12 เดือน แต่การกล่าวถึงประเพณีนั้น กวีกล่าวเพียงว่ามีประเพณีอะไรบ้าง ไม่ได้กล่าวละเอียดถึงวัน เวลา และขั้นตอนในการทำพิธี ต่างกับโคลงพระราชพิธีทวาทศมาสที่มุ่งอธิบายรายละเอียดของการพระราชพิธีและวิถีปฏิบัติของราษฎรที่เกี่ยวข้องกับพิธีต่างๆ โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสเริ่มต้นพระราชพิธีที่เดือนห้า ไปจนถึงเดือนยี่และเนื้อความคงค้างอยู่ ทำให้ไม่มีพระราชพิธีเดือนสามและเดือนสี่ แม้พิธีกรรมไม่ครบสมบูรณ์ทั้ง 12 เดือน แต่ความละเอียดถี่ถ้วนของเนื้อหา ก็ทำให้โคลงเรื่องนี้มีประโยชน์ในการอ้างอิงสอบถามข้อมูลในสมัยหลัง และเป็นประโยชน์ต่อการจัดการวัฒนธรรมไทยในปัจจุบัน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ในด้านวรรณศิลป์ ความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ และการเป็นบันทึกประเพณีพิธีกรรม

สมมติฐาน

1. โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ เป็นวรรณคดีที่มีวรรณศิลป์
2. โคลงเรื่องนี้ทำให้ได้ความรู้ประวัติศาสตร์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ และเป็นบันทึกพิธีกรรมที่สืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยา
3. การปรับเปลี่ยนประเพณีพิธีกรรม เป็นแนวทางในการจัดการวัฒนธรรมไทยในปัจจุบัน

ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิเคราะห์โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ผู้วิจัยใช้ฉบับพิมพ์เผยแพร่ของกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร พุทธศักราช 2545 เป็นฉบับหลัก และใช้ฉบับพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมในรัชกาลที่ 5 หม่อมราชวงศ์แป้น เมื่อปี พ.ศ. 2463 ฉบับพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงนงเยาว์ ธรรมาธิภรณ์มาธิบัติ เมื่อปี พ.ศ. 2499 และฉบับพิมพ์ของทางหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล ไทยวัฒนาพานิช แจกเป็นที่ระลึกในการทอดกฐินพระราชทาน ณ วัดบรมวงศศิวราราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันที่ 12 พฤศจิกายน 2509 เป็นฉบับสอบทาน

วิธีการวิจัย

1. ศึกษาเนื้อหาโคลงพระราชพิธีทวาทศมาสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์
2. สืบเสาะเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย
3. วิเคราะห์โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์

พลการศึกษา

สังคมไทยแต่บรรพกาลได้มีการประกอบประเพณีพิธีกรรมในรอบปีที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากิน เพื่อแสดงความเคารพต่อธรรมชาติ โดยผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมเรื่องผี กับความเชื่อทางศาสนาที่สังคมได้รับอิทธิพลมาในยุคสมัยต่างๆ การประกอบพิธีนี้มีความต่อเนื่องกันในรอบปี เรียกว่า ประเพณี 12 เดือน และเมื่อสังคมพัฒนาขึ้นเป็นรัฐและอาณาจักร บรรดาชนชั้นปกครองที่รับพิธีกรรมของชุมชนดั้งเดิมไปใช้ในราชสำนัก ได้เรียกชื่อให้ศักดิ์สิทธิ์ว่าพระราชพิธี 12 เดือน นักปราชญ์ในราชสำนักสมัยต่อมาได้มีการบันทึกชื่อพระราชพิธีและรายละเอียดของการพระราชพิธีไว้เป็นตำราสำหรับพระนคร ที่มีหลักฐานในสมัยอยุธยาคือในกฎมนเฑียรบาล และตำราพระราชพิธีเก่า เป็นต้น

ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ยังคงมีความพยายามที่จะรักษาแบบธรรมเนียมในราชสำนักอย่างกรุงศรีอยุธยาไว้ไม่ให้สูญหาย จึงได้จัดการพระราชพิธีตามแบบอย่างที่มีผู้สืบทอดมา เช่น การโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ในรัชกาลที่ 1 ก็เพราะ "...ทรงพระราชดำริว่า ตั้งแต่ตั้งแผ่นดินมา ยังหาได้ทำการพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าให้เต็มตามตำราไม่ และแบบแผนพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าอย่างครั้งกรุงเก่า นั้น เจ้าฟ้าพิทวดีพระราชธิดาพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้ทรงแนะนำสอนไว้ในพระราชวังบวรฯ ครั้งโสกันต์พระองค์เจ้า 3 พระองค์เป็นเยี่ยมอย่างอยู่แล้ว..." (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2545: 104) หรือการพระราชพิธีลงทรงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ในรัชกาลที่ 2 ก็เพราะเหตุที่ "...การพระราชพิธีลงทรงเฉลิมพระนามเจ้าฟ้าตามตำราเก่า ยังหาได้ทำไว้เป็นแบบอย่างไม่ ผู้หลักผู้ใหญ่ที่เคยเห็นก็แก่ชราเกือบจะหมดตัวไปแล้ว แบบแผนพระราชพิธีอันนี้จะสาบสูญเสีย ควรจะทำให้เป็นแบบอย่างอยู่สำหรับราชการแผ่นดินต่อไป..." (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2546: 83) ซึ่งนอกจากการจำแล้วยังได้มีการจดบันทึกไว้เป็นแบบอย่างด้วย จึงปรากฏตำราเกี่ยวกับพระราชพิธี 12 เดือนหลายฉบับ ตำราพระราชพิธีที่สำคัญเล่มหนึ่งคือโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระยาบำราบปรปักษ์ แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทโคลงสี่สุภาพจำนวน 822 บท มีรายสุภาพนำ 1 บท เนื้อหาเริ่มด้วยบทประณามพจน์ สรรเสริญพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพรรณนาความเจริญรุ่งเรืองสงบสุขของบ้านเมือง ต่อจากนั้นก็กล่าวถึงพระราชกรณียกิจและพระราชพิธีในแต่ละเดือน โดยเริ่มตั้งแต่เดือนห้า ไปจนถึงเดือนสี่ ชาติแต่เดือนสามและเดือนสี่ พระราชพิธีที่กวีบรรยายไว้นั้นเป็นต้นว่า พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พระราชพิธีคเชนทร์ศิวสนาน พระราชพิธีสังกรานต์ พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัล พระราชกุศลสลากภัต พระราชกุศลเข้าพรรษา พระราชพิธีพูนศาสนา และราชพิธีตรียัมปวายตรีปวาย นอกจากนี้ก็เรียงกล่าวถึงประเพณีของราษฎร เช่น การทอดผ้าป่า และการเทศน์มหาชาติ เป็นต้น

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสมีลักษณะสำคัญดังนี้

1. **การเป็นวรรณคดีที่มีวรรณศิลป์** กวีเลือกสรรถ้อยคำ ความเปรียบ การพรรณนาสิ่งของ สถานที่ การแต่งกาย ลำดับขั้นตอนในพระราชพิธี และการพรรณนาธรรมชาติอย่างละเอียด มีการใช้โวหารทำให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อความได้ครบถ้วน และเกิดจินตภาพอย่างชัดเจน มีการใช้ฉันทลักษณ์ที่เหมาะสมกับเนื้อเรื่อง และมีการวางโครงเรื่องสอดคล้องกับเนื้อหาคือรายละเอียดของพระราชพิธีในรอบปีสะท้อนให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพด้านกวีนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระยาบำราบปรปักษ์

1.1 การใช้คำ มีลักษณะที่น่าสนใจ ดังนี้

1.1.1 **การใช้คำซ้ำ** หมายถึง การซ้ำคำที่มีตัวสะกดและความหมายเหมือนกันทุกอย่าง การซ้ำคำคำเดียวกันทำให้เกิดน้ำหนักหรือเป็นการย้ำความหรือเพื่อให้เห็นภาพต่อเนื่อง ดังตัวอย่าง

เทพีสี่ท้าวรุ่ง	ยกทอง เกือกนา
เข้มขาบท่มแพรสอง	สอดซ้อน
คำเปลวปิดกระเชอรอง	ข้าวปลุก แปดเฮย
เดินทาบคานหย่อนหย่อน	หยิบขึ้นไปรยปราย

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 34)

1.1.2 การเล่นคำ เป็นต้นว่าการเล่นคำเป็นกระสวนทั้งที่อยู่ในวรรคเดียวกัน และต่างวรรคกัน ดังตัวอย่าง

ทวยหาญหาญฮึกห้าว	ขมขมขมขม
สวมสนอบกางเกง	แก็บกั๋ง
กรกุ่มสินาดเสนาง	ดินลูก พร้อมพ่อ
หลายหมู่หลายหมวดตั้ง	แต่งไว้แผลงผลาญ

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 16)

จากตัวอย่าง กวีใช้กระสวนอักษรหลายชุดในโคลงบทหนึ่ง ได้แก่ กระสวนอักษร /ข ม/ กระสวนอักษร /ส น/ และกระสวนอักษร /ล ม/ ในวรรคเดียวกัน

1.1.3 การใช้คำหลาก คำหลากคือคำหลายๆ คำ ที่มีความหมายอย่างเดียวกัน การใช้คำหลากเป็นการแสดงความสามารถอย่างหนึ่งของกวีว่ารอบรู้ในเรื่องคำและความหมายของคำอย่างกว้างขวาง รู้จักใช้คำต่างๆ ที่มีความหมายเดียวกันเพื่อไม่ให้ผู้อ่านเกิดความเบื่อหน่าย ตัวอย่างเช่น

เครื่องคชกลมแถบหุ้ม	อุไรกรอง
ขอพกกระวินทอง	เลิศล้ำ
ขลุ่ยกระซิงรอง	ทางคร่ำ คำน่า
ไหมถักพันชนักตัน	ขนาดเกล้าระบายสาม

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 155)

คำว่า อุไร, ทอง, คำ เปลวว่า ทอง เช่นเดียวกัน

1.1.4 การใช้คำศัพท์ทางพิธีกรรม ซึ่งสอดคล้องกับเนื้อหา ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้ ตัวอย่างเช่น

สุดเมฆพราหมณ์พรหมพงศ์	แต่งตั้ง
-----------------------	----------

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 46)

“สุดเมฆ” คือ พิธีขอฝนตามแบบพราหมณ์ กระทำเนื่องในพระราชพิธีพรุณศาสตร์ที่ทุ่งสัมปอัย

...ยกอุทลุมจบแล้ว

แจกให้ชาวชน

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 103)

“อุทลุม” (อุลุม) คือ เครื่องสังเวทเวทตามอย่างลัทธิพราหมณ์ ประกอบด้วย ข้าวตอก ข้าวเม่า แดงกวา กล้วยไข่หรือกล้วยหักมุก งบน้ำอ้อย เผือกต้มสุก มันต้มสุก ส้ม และข้าวต้มน้ำอุ่น

...กระสุทธิอาตมะ

สุทธิจบ ลงนา

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 129)

“กระสุทธิ” (กรสุทธิ) คือ การชำระมือให้บริสุทธิ์ก่อนทำพิธีอื่นใดของพราหมณ์ “อาตมะสุทธิ” คือ การชำระกายให้บริสุทธิ์ก่อนทำพิธีอื่นใดของพราหมณ์

1.2 การใช้ความเปรียบ เป็นกลวิธีหนึ่งที่กวีสร้างขึ้นเพื่อให้ผู้อ่านเกิดมโนภาพตาม นับเป็นลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งที่เสริมความงดงามให้แก่งานประพันธ์ การใช้ความเปรียบในเรื่องนี้มีดังนี้คือ อุปมา อนุนามนัย และลัทพจน์ ดังตัวอย่าง

1.2.1 อุปมา คือ การเปรียบเทียบสิ่งหนึ่งกับอีกสิ่งหนึ่งที่โดยธรรมชาติแล้วมีสภาพต่างกัน แต่มีลักษณะเด่นร่วมกัน ตัวอย่างการอุปมา เช่น

ชั้นนอกที่สุดนั้น	นครบาล
ทอดอยู่ประจำการ	อย่างแรง
ซากศพสิ่งสาธารณ์	ลอยล่อง
คอยเก็บเขี้ยวเหยงแวง	ซ่อนเร้นสาบสูญ

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 92)

กวีกล่าวถึงการทำงานพวกเจ้าพนักงานสังกัดนครบาล ที่ต้องคอยเก็บสิ่งปฏิกูลต่างๆ ไม่ให้ล่องล้าเข้าไปในบริเวณที่มีการลอยพระประทีป เหมือนอย่างแรงที่คอยกินซากศพเน่าเหม็น

1.2.2 อนุนามนัย คือ การใช้คำหรือวลีซึ่งบ่งลักษณะหรือคุณสมบัติเด่นๆ ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งแสดงความหมายแทนสิ่งนั้นทั้งหมด

...ทรงพระราชูทิศหัน

แห่งแก้วกึ่งสาม

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 95)

“แก้วกึ่งสาม” คือ พระรัตนตรัย

1.2.3 สัทพจน์ คือ การใช้คำที่เลียนเสียงธรรมชาติ หรือเลียนเสียงกิริยาอาการต่างๆ

เช่น

...ข้างอยู่บนกลับแพ้

ปากร้องแปรแปร

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 51)

1.3 การใช้โวหาร คือการใช้ถ้อยคำเพื่อให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพ ได้เนื้อความหรือได้ใจความที่มีความหมายชัดเจน ในโคลงพระราชพิธีทวาทศมาสมีการการพรรณนาขึ้นตอนการประกอบพระราชพิธี การอธิบายรายละเอียดของสถานที่ สิ่งของ การแต่งกายของผู้ประกอบหรือเข้าร่วมพิธี และการพรรณนาธรรมชาติ ตัวอย่างของการใช้โวหารที่มีรายละเอียดทำให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพ เช่น

จัดรั้วเสร็จแล้วด่วน	จวนสาย
ท่านรีบโอบอ้ากาย	อะเคื้อ
ยกทองนุ่งเจ็ดฉาย	อย่างบัว ชุนเฉย
เยียรนับพันทองเสื่อ	อย่างน้อยดุมพราว
เข็มขัดสายนอกแท้	ตัวเพชร
ละยอดละเม็ดเม็ด	ไม่น้อย
ครุยนอกสวมสอดเสร็จ	แหวนแปด นิ้วนา
ลำพอกดอกไม้พริ้ว	รอบเกี้ยวพุด

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 125-126)

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ เป็นวรรณคดีที่มีวรรณศิลป์ กวีเลือกใช้คำซ้ำเพื่อย้ำความคิดและทำให้ผู้อ่านเห็นภาพอย่างต่อเนื่อง การเล่นคำเป็นกระสวนและการใช้คำหลากหลายเป็นการแสดงภูมิรู้เรื่องการใช้คำและกลวิธีในการประพันธ์ของกวี การใช้คำศัพท์ทางพิธีกรรมเป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงถึงความตั้งใจของกวีที่จะบันทึกคำศัพท์ทางพิธีกรรมไว้เป็นคลังศัพท์ ส่งผลให้โคลงเรื่องนี้มีความดีเด่นด้านการใช้คำศัพท์หมวดต่างๆ การใช้อุปมาและการใช้โวหาร ช่วยให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพและช่วยเสริมความงดงามให้กับบทประพันธ์

2. การเป็นบันทึกประวัติศาสตร์ กวีได้กล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้น และความเปลี่ยนแปลงของสังคมในด้านต่างๆ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อเนื่องกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาทิ แนวคิดเรื่องการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ วิถีชีวิตของราษฎร ท่ามกลางกระแสแห่งการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ตัวอย่างเช่นการตั้งที่บูชาเมื่อเวลาพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินผ่านบ้านเรือน ตัวอย่างตอนหนึ่งในการเสด็จพระราชดำเนินถวายผ้าพระกฐินทางสถลมารค ดังปรากฏโคลงว่า

ชาวแพขาวบ้านจัด	โต๊ะเตียง
ตั้งที่ภูเขาเรียง	เครื่องพร้อม
เจ้าของแอบหมอบเคียง	ดูแท้
เทียบรูปจุดนอนน้อม	นั่งเฝ้าเต็มแพ

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 79)

ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ "...มีประเพณีบังคับเจ้าของเรือนบรรดาอยู่ริมทางแห่เสด็จให้ปิดประตูหน้าต่าง แต่เมื่อเสด็จเสียบพระนครในรัชกาลที่ 4...โปรดให้เลิกทำมันเสีย พระราชทานอนุญาตให้ผู้อยู่บ้านเรือนริมทางเสด็จเปิดประตูหน้าต่างได้ตามชอบใจ จึงเกิดมีการตั้งเครื่องสักการบูชาบ้านเรือนซึ่งเสด็จผ่านไป..." (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514: 202)

บางเรื่องเป็นข้อมูลที่ไม่ปรากฏในเอกสารอื่นๆ ในสมัยนั้น ทำให้ได้หลักฐานทางประวัติศาสตร์เพิ่มเติม ดังตัวอย่าง เรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่เสด็จไปต่างประเทศโดยมิได้เนื่องจากพระราชสงคราม เพราะสมัยก่อนหน้านั้น พระมหากษัตริย์ไทยจะเสด็จออกนอกพระนครเพื่อกระทำการศึกสงครามทั้งสิ้น ในโคลงพระราชพิธีทวาทศมาสกล่าวไว้ดังนี้

สมเด็จพระบรมนาถเจ้า	จอมสยาม ก่อนนา
เสด็จนอกพระนครชาม	เค็กไล่
เกิดการราชสงคราม	จึงยก พยุหเสย
มิบนั้นหอนได้	ยาตรด้าวโดดล

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 22)

3. การเป็นบันทึกพิธีกรรม กวีมีความรอบรู้เชี่ยวชาญพระราชพิธีต่างๆ และเป็นผู้มีส่วนร่วมในการพระราชพิธีเหล่านั้น ทำให้พรรณนาแบบแผนการพระราชพิธีได้อย่างละเอียด โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสจึงเป็นหลักฐานตรวจสอบความถูกต้องของการปฏิบัติพระราชพิธีในรัชกาลต่อๆ มา ตัวอย่างเช่น การเชิญธงชัยราชกระบี่ชู และการเชิญธงพระครุฑพ่าห์ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชองครักษ์เชิญธงชัยราชกระบี่ชูและธงชัยพระครุฑพ่าห์ นำเสด็จพระราชดำเนินในกระบวนราบ ทหารบกเชิญธงพระกระบี่ชูไปทางขวา ทหารเรือเชิญธงพระครุฑพ่าห์น้อยไปทางซ้าย จมื่นอมรรตรุณารักษ์ (2514: 33-34) กล่าวถึงการจัดริ้วกระบวนราบไปทำพิธีสมรฐาภิเษก ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก วันที่ 2 ธันวาคม พ.ศ. 2454 ว่า

...ขบวนหน้า

คู่ที่	เดินเบื้องซ้าย	เดินเบื้องขวา
1	เชิญพระมหาพิชัย หลวงเพทอาจารย์ (มี วสุพราหมณ์)	เชิญพระชัยเนาวโลหะ ม.จ. พร้อม ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น 3 กรมหมื่นภูมินทร์ภักดี ราชบัณฑิต
2.	ขับไม้บัณเฑาะว์ ขุนทิพสมบัติ (จวง จันทรคุปต์)	ขับไม้บัณเฑาะว์ ขุนพิทักษ์อาภรณ์ (เสริม วัชรโรทัย)
...		
8.	ไปรยข้าวตอก พระสิทธิไชยบดี (อินศิริ พราหมณ์กุล)	ไปรยข้าวตอก พระมหาราชครูพิธี (อุ้ม คุรุกุล)
9.	ธงชัยพระครุฑพ่าห์ พระพิเรนทรเทพ (ฉาย)	ธงชัยกระบี่ชูข พระอินทรเทพ (ไทย บุนนาค ภายหลังเป็น พระยามหานุภาพ)...

การเชิญธงในลักษณะดังกล่าวขัดแย้งกับแบบปฏิบัติในรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ดังที่โคลงบันทึกไว้ ดังนั้น เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว กระทรวงวังได้กราบบังคมทูลให้ทรงทราบพระราชปฏิบัติระเบียบการเชิญธงในรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 โดยอ้างจากโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ดังที่ ฉวีงาม มาเจริญ (2545: 28) เรียบเรียงไว้ว่า

...ถึง พ.ศ. 2472 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว กระทรวงวังได้กราบบังคมทูลเรียนพระราชปฏิบัติระเบียบการเชิญธง โดยอ้างว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ประทานพระกระแสว่า ธงพระกระบี่ชูขควรอยู่ซ้าย ธงพระครุฑพ่าห์น้อยควรอยู่ขวา โดยถือหลักประเพณีเดิมซึ่งปรากฏอยู่ในตอนหนึ่งของโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ว่า เมื่อได้ความแน่ชัดถึงประเพณีเดิม แล้วก็ให้เปลี่ยนเสียให้ถูก กระทรวงวังจึงถือเป็นหลักปฏิบัติสืบมา...

ในรัชกาลปัจจุบัน ครั้นพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร เมื่อปี พ.ศ. 2493 ในริ้วกระบวนราชมหาเศวตฉัตรพระราชมารดา เสด็จพระราชดำเนินไปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท การเชิญธงชัยราชกระบี่ชูข และการธงชัยพระครุฑพ่าห์ เป็นไปตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงนิพนธ์ไว้ในโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส (ราชกิจจานุเบกษา, 2493: 1985-1988)

นอกจากนี้ โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสยังเป็นแหล่งข้อมูลสำหรับการจัดพระราชพิธีซึ่งถูกยกเลิกไปแล้วชิ้นใหม่ ดังตัวอย่างการฟื้นฟูพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญขึ้นในรัชกาลปัจจุบัน ดังปรากฏในหมากำหนดการรัฐพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พุทธศักราช 2503 (ราชกิจจานุเบกษา, 2503: 15-17) ว่า

...เลขาธิการสำนักพระราชวัง รับพระบรมราชโองการเหนือเกล้าฯ สั่งว่า รัฐพิธีพืชมงคลนั้น แต่เดิมมาได้จัดเป็นงาน 2 วัน เพราะมีการพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญรวมอยู่ด้วย ต่อมาได้ระงับไป คงไว้แต่รัฐพิธีพืชมงคลซึ่งจัดทำเป็นงานประจำปีมาทุกปี สำหรับปีนี้ ทางรัฐบาลเห็นสมควรจัดให้มีการแรกนาขึ้นอย่างเดิม จึงได้นำความกราบบังคมทูลขอพระราชทานจัดงานพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญรวมเป็นงานเดียวกับรัฐพิธีพืชมงคล เช่นเดียวกับในกาลก่อนเพื่อรักษาประเพณีอันเป็นมิ่งขวัญของการเกษตรไว้สืบไป...

การฟื้นฟูพระราชพิธีในครั้งนี้ดังกล่าวย่อมจะต้องอาศัยตำราพระราชพิธีเก่าเป็นแบบแผนในการจัดพระราชพิธี ซึ่งเมื่อพิจารณาจากหมากำหนดการและโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พบว่าการจัดพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญในปีพุทธศักราช 2503 เหมือนกับที่ปรากฏในโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ดังปรากฏโคลงว่า

ทิวชาตินำน้ำขู้	เป่าสังข์
พินพาทย์ประโคมดัง	ลั่นฆ้อง
ราชบัณฑิตผู้ขลัง	บริศรหยาด น้ำเอ๋ย
ไถตะสามรอบจ้อง	จรดขำแปรรอย
เทพีสีท้าวนุ่ง	ยกทอง เกือกนา
เข้มาขานหม่อมแพรสอง	สอดซ้อน
คำเปลวปิดประเชอรอง	ข้าวปลุก แปดเฮย
เดินทาบคานหย่อนหย่อน	หยิบขึ้นไปรยปราย
ไถหว่านเสร็จสรรพแล้ว	มาหยุด พักเอ๋ย
ขุนเกษตรแก้โคหลุด	ลาศเต้า
มาพักที่อื่นอุด	คมคาค พิदानนา
เลี้ยงพระโคหญ้าข้าว	เล่าน้ำถั่ว

โคเสพย์สิ่งหนึ่งได้	ทำนาย
กินสิ่งใดนั้นหลาย	มากล้น
จับผ้านุ่งท่านทาย	แห่งเทต น้ำนา
แค้นมากกว่าน้อยพัน	กึ่งนั้นพอดี

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 34)

หมายกำหนดการรัฐพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พุทธศักราช 2503 (ราชกิจจานุเบกษา, 2503: 15-17) กล่าวว่

...อธิบดีกรมการข้าวฯตรวจพร้อมด้วยเทพีออกจากโรงพิธีพราหมณ์ มีราชบัณฑิตและพราหมณ์นำไปสู่ที่แรกนาขวัญ เจ้าพนักงานจุงโคเทียมแอก อธิบดีกรมการข้าวฯเจมโคและไถแล้วจึงไถตะโปโดยรี 3 รอบ โดยขวาง 3 รอบ หว่านธัญพืช พนักงานลั่นฆ้องชัย และโถกกลับอีก 3 รอบ พนักงานปลดโคออกจากแอก พราหมณ์เสี่ยงของกิน 7 สิ่งตั้งเลี้ยงโคเสร็จแล้ว จะได้ทำอธิบดีกรมการข้าวเป็นกระบวนอิสริยยศออกจากโรงพิธีพราหมณ์...

โคลงเรื่องนี้ยังบันทึกขนบธรรมเนียมประเพณีของราษฎรในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ไว้ด้วย ทำให้ได้ความรู้เรื่องพิธีในส่วนที่ราษฎรปฏิบัติ ดังตัวอย่าง

กาพย์กษัตริย์มาสถ้วน	บันรสะ วารเฮย
ผ้าป่ามิใคร่จะ	ว่างเว้น
เริ่มทำรืทอดพระ	สงฆ์ชอบ คุ่นแฮ
กอบก่ต่อการเล่น	เลือกล้วนควรมี
ชาวชนแต่ผ้าป่า	ครั้นเครง
นัดประชุมนักเลง	ขับร้อง
ดอกสร้อยสิกรวาทเพลง	ละครแขก ไทยเฮย
เสียงสนั่นมีก็อง	เกิดเหล่านการประชัน

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 104)

จากตัวอย่าง โคลงพรรณนาพิธีทอดผ้าป่าของราษฎรว่าเริ่มกระทำในวันแรม ๑๕ ค่ำเดือนสิบสอง ประชาชนต่างจัดเตรียมผ้าป่าและร้องรำทำเพลงขณะนำผ้าป่าไปทอดที่วัด

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสเป็นเรื่องที่มีคุณค่าทั้งในฐานะการเป็นวรรณคดีที่มีวรรณศิลป์คือการที่กวีเลือกสรรถ้อยคำโวหารที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อความได้ครบถ้วน และเกิดจินตภาพอย่างชัดเจน มีการใช้ฉันทลักษณ์คือโคลงซึ่งมีลีลาสง่างามเหมาะสมกับเนื้อเรื่อง โคลงเรื่องนี้เป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์

กวีได้กล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ คาบเกี่ยวกับสมัยรัชกาลที่ ๕ บางเรื่องเป็นข้อมูลที่ไม่ปรากฏในเอกสารอื่นๆ เช่น การกล่าวถึงรัชกาลที่ ๕ ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่เสด็จพระราชดำเนินไปต่างประเทศ ในพระราชกรณียกิจที่มีได้เนื่องกับการพระราชสงคราม และการเป็นตำราพิธีกรรม กวีได้พรรณนาแบบแผนการปฏิบัติพระราชพิธี และขนบธรรมเนียมประเพณีของราษฎรในสมัยรัตนโกสินทร์ ข้อมูลในวรรณคดีเรื่องนี้มีประโยชน์ด้านบันทึกพิธีกรรมอย่างมาก เพราะรายละเอียดต่างๆ ในวรรณคดีเรื่องโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ได้นำมาใช้ในการฟื้นฟูพระราชพิธีและเป็นเครื่องตรวจสอบความถูกต้องของการปฏิบัติพระราชพิธีในรัชกาลต่อๆ มา โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสจึงมีคุณค่าควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

บรรณานุกรม

- ฉวีงาม มาเจริญ. 2545. **ธงไทย เล่ม 1**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ดอกเบญจ.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. 2514. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5**. ธนบุรี: บรรณาคาร.
- , 2546. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ทิพากรวงศ์ (ขำ บุณนาค), เจ้าพระยา. 2545. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- บำรุงบประภักษ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยา. 2463. **โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสพระราชนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำรุงบประภักษ์**. กรุงเทพฯ: เจริญผล. (เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี ให้พิมพ์ขึ้นในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมในรัชกาลที่ 5 หม่อมราชวงศ์แป้น เมื่อปีวอก พ.ศ. 2463).
- , 2499. **โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำรุงบประภักษ์**. กรุงเทพฯ: ตีรณสาร. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงนงเยาว์ธรรมาธิกรณาธิบดี ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2499).
- , 2509. **โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส**. พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช.
- , 2545. **โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส**. กรุงเทพฯ: เอดิสัน เพรส โพรดักส์.
- ราชกิจจานุเบกษา**. 2493. เล่มที่ 67 ตอนที่ 27, หน้า 1985-1988.
- , 2503. เล่มที่ 77 ตอนที่ 35, หน้า 15-17.
- อมรดรุณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช), จมื่น. 2514. **พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชประเพณี ตอน 2**. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา.